

A modernitás alternatívái és az „agrárlista” eszmék hatása a paraszti társadalmakra¹

Az Odera menti Frankfurt Viadrina Európai Egyetemének Európai Társadalom- és Gazdaságtörténeti Összehasonlító Tanszéke által kiadott tanulmányfüzet-sorozat most bemutatandó kötetének a középpontjában a két világháború közötti kelet-közép-európai „agrárlista” eszmék és mozgalmak álltak. A Helga Schultz és Angela Harre által szerkesztett kötet a kelet-közép-európai parasztság korabeli történetének és mentalitásának feltárására irányuló projekt újabb eredményeibe enged betekintést. A műhelymunkát elősegítette a térség országainak csatlakozása az Európai Unióhoz (2004, 2007), ami nyomán nagyobb érdeklődés mutatkozott a régió társadalmának egykor többségét alkotó réteg története iránt.

Mit is jelent ez a magyarul némileg furcsán hangzó – címben szereplő – „agrárlista” kifejezés? Lényegében azon irányzatok gyűjtőneve ez, amelyek az adott korszakban mind a kapitalista renddel, mind a kommunista törekvésekkel szemben – a parasztságra mint a társadalom legfőbb erejére támaszkodva, újfajta eszme- és politikai rendszert kialakítva – alternatívát kívántak nyújtani. A kötetben az egyes tanulmányok feltárják a maguk korában valós lehetőségnek hitt elképzeléseket. E célkitűzés jegyében a szerzők a gazdasági háttér helyett inkább az eszmetörténeti sajátosságokra helyezték a hangsúlyt.

Helga Schultz, a kötet egyik szerkesztője a tanulmánykötet német nyelvű bevezetőjében (*Einleitung: Proteus Agrarismus*) kiemeli, hogy az agrarizmus az ipari forradalom által életre hívott intézmények, értékek és társadalmi struktúrák antitéziseként látott napvilágot. Csak ebben az összefüggésben érthető meg, hogy időnként politikai konjunktúrák jelszavává vált. Az agrarizmusnak kétségtelenül van egyfajta konzervatív magva, amennyiben az a fejlett ipari országokban nagyváros- és civilizációellenes kritikát fejt ki: Németországban és Svájcban a völksich-paraszti ideológiának, az USA déli államaiban pedig az ottani partikularizmusnak volt a része. Ennek ellenére az agrarizmus a nyugati államokban végső soron mindig perifériális jelenség maradt, még ha a fasiszta, nemzetiszocialista rendszerek sok mindent be is emeltek ezen eszmerendszerekből saját ideológiai eszköztárukba.

Európa keleti felében ezzel szemben – ahol nagy paraszti tömegek éltek, és késve jelentkezett az ipari forradalom – az agrárlista eszmék széles körű visszhangra találtak. A térség ráadásul a teóriák gyártásának is kiváló terepe volt, hiszen a nyugat- és kelet-európai eszmék – a svájci Ernst Laur, illetve az orosz Alekszandr Csajanov gondolatai – találkozhelyének számított. Az elméleti megközelítést és teoretizálást nagyban ösztönözte az is,

1 *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960.* Hrsg. v. Schultz, Helga-Harre, Angela. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010. 296 p.

hogy a Balkánon a török uralom végével „vegytiszta” paraszti társadalmak jöttek létre. Ebben a térségben nemcsak jelentős teoretikusok születtek, hanem olyan nagy hatású néptribunok is, mint a bolgár Alekszandar Sztambolijzki, a horvát Stjepan Radić vagy a cseh Antonín Švehla.

A legtöbb kérdést a cseh és a bolgár agrárizmus veti fel. Előbbit tekintve vajon miért van az, hogy az agrárista eszmerendszer éppen egy iparilag-polgárilag fejlett országban vált a legsikeresebbé? Miközben a bolgár változat, bár magát „agrárdemokráciának” nevezte, utólag inkább a kommunista diktatúrához vezető út egyik ösvényének tűnhet. Mindezek ellenére az agrárizmus egy szolidáris társadalmat vizionált, és a térségben legnagyobb vívmányának a szövetkezeti modell elterjesztését lehet tekinteni.

Roman Holec pozsonyi szlovák történész német nyelvű tanulmánya a harmadikutas kísérletre reflektál, amit három ország: Bulgária, Csehszlovákia és Lengyelország mozgalmainak példáján keresztül vizsgál (*Agrardemokratie als Versuch eines Dritten Weges mitteleuropäischer Transformation*). A szellemi gyökerek a 19. század második felére nyúlnak vissza, amikor az erre az időre végbement jelentős kapitalista átalakulásra kétféle válasz született. A német változat fő hordozói egyetemi professzorok voltak, akik megmaradva az akadémiai diskurzus keretei között, igyekeztek alkalmazkodni a gyors iparosodás feltételeihez. A másik változatot jelentő orosz narodnyikok viszont inkább az elmaradott hazai viszonyokból indultak ki, és az intellektuális radikalizálódásban látták a kiutat. A két irányzat keveredéséből fejlődött ki a kelet-közép-európai régiókban a harmadik út gondolata. Bulgáriában Sztambolijzki mellett mindenekelőtt Kojcso Alekszandrov nevét kell kiemelni, aki piaci szocializmusról írt, egész Európában feltűnést keltő könyvében a szövetkezeti sémát szegezte szembe mind a tőkés, mind a tervgazdasági úttal. Alekszandrov eszméi jelentik majd a II. világháború utáni jugoszláv modell csíráját. A csehszlovák agrárizmusra leginkább Otto Bauer, az agrárkérdésekkel foglalkozó osztrák szociáldemokrata politikus eszméi hatottak. A vezető ideológusnak számító szlovák Milan Hodža azonban más vonatkozásban is sokat tanult a baloldali párttól, hiszen míg az agráristáknak nem voltak képzett teoretikusaik, a szociáldemokraták ekkor már kemény elméleti vitákat tudhattak maguk mögött. Az Agrárpárt számára a két háború közti időszakban a leggyakoribb koalíciós partnert a szociáldemokraták jelentették. Lengyelországban – a nemzetiszocialista Németország és a kommunista Szovjetunió tőzsomszédságában – jelentkezett talán legmarkánsabban az 1930-as évektől kezdve a harmadik út gondolata. Bár itt több parasztpárt is működött, ezek közül ezt az irányzatot a leginkább Wincenty Witos mozgalma képviselte.

Bogdan Murgescu, a bukaresti egyetem történészprofesszora angol nyelvű tanulmányában a parasztszervezőkre összpontosít (*The Social Fabric of Agrarian Political Success in Early Twentieth Century East-Central Europe: a Structured Comparison of Stjepan Radić, Antonín Švehla, Alexander Stambolijski and Ion Mihalache*). Hipotézise az, hogy bár a parasztság életmódja folytán számos hátránnyal vágott neki a tömegdemokráciák korának, a két háború közti időszakban a térség sok országában mégis politikai tényezővé vált. A siker titkát a román szerző négy életrajzon keresztül próbálja megvilágítani, a kulcs szerinte a bourdieui értelemben vett társadalmi tőkében van.

Családi háttérüket tekintve a négy parasztpolitikus közül ketten – a horvát Stjepan Radić és a román Ion Mihalache – szegényparaszti családból származtak, Alekszandar Sztambolijzki apja körülbelül tíz hektáron gazdálkodott, amivel kiemelkedett környezetéből, de a család később elszegényedett. Velük szemben Antonín Švehla kimondottan jó módú polgári család sarjának számított, 14 évesen azonban kibukott az iskolából. Az ő kivételével a többiek folytattak magasabb fokú tanulmányokat: Mihalache és Sztambo-

lijszki tanítói oklevelet szerzett, míg Radić a párizsi Politikai Tudományok Szabadegyetemén nyert baccalaureátusi fokozatot. Meghatározóak voltak az olvasmányélmények, mind a négy politikusra Kautsky, Marx, Bernstein, Masaryk, Herzen és John Stuart Mill művei hatottak. Az egyéni kvalitásokat tekintve – az öntörvényűségen túl, ami mindegyiküket jellemezte – Švehla a szervezőképességével, Radić, Sztambolijzski és Mihalache pedig a szónoki kvalitásaival tűnt ki.

Politikusi pályáját Radić és Sztambolijzski újságíróként, Mihalache egy pedagógus, Švehla pedig egy agrár-érdekvédelmi szervezet funkcionáriusaként kezdte. Radić szemléletét az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyaival való elégedetlenség, Sztambolijzskiét a háborúellenesség határozta meg – nézeteikért mindketten börtönbüntetést szenvedtek –, míg Mihalache számára az 1907-es parasztfelkelés jelentett revelációt. Sztambolijzski egy már korábban meglévő pártban futott be karriert, azt teljesen a maga képére alakítva. Vele szemben Radić egy teljesen új pártot hozott létre, amely az I. világháború után Horvátország legerősebb pártjává vált. Némileg hasonló volt a helyzet Mihalache esetében is, aki 1918-ban az Ókirályság területén többedmagával létrehozta a Parasztpártot, amely 1926-ban Nemzeti Parasztpárt néven egyesült a hasonló erdélyi mozgalommal. Švehla azonban még Mihalachénál is több szervezetet egyesített, amikor előbb a cseh tartományokban, majd 1918 után a megnövekedett államterületen, Csehszlovákiában egy pártba tömörítette az agrármozgalmakat.

A miskolci egyetemen oktató Bódy Zsombor német nyelvű tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Magyarországon – annak ellenére, hogy az ország a két világháború közti időszakban Európa jelentős mezőgazdasági államának számított – az agrárpopulista eszmék csak gyenge visszhangra találtak (*Ungarn als Sonderfall des mitteleuropäischen Agrarismus in der Zwischenkriegszeit*). A szerző szerint ennek két fő oka volt: egyrészt az 1914 előtt uralkodó parlamentarizmus, amelynek keretében rendezni lehetett a védővámokkal kapcsolatos kérdéseket, így nem került sor tömegmozgalom kibontakozására. Másrészt a magyar nacionalizmus ellenségképe, amely – mivel főleg a pánszlávizmusra irányult – nem esett egybe azzal az agrárius fóbiával, amit a „mobil tőke”, illetve a „zsidó” jelentett.

Az I. világháború után az az Európa-szerte tapasztalható paradox helyzet, miszerint az agrárium gazdasági súlya folyamatosan csökkent, a választójog bevezetésével viszont a parasztság politikai tényezővé vált, Magyarországon ugyancsak nem érezte hatását. Az 1909-ben alakult, birtokos parasztsokra támaszkodó, Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdapártot a forradalmakat követően összeolvasztották a nagybirtokos érdeket képviselő Országos Földműves Párttal, emellett visszatértek a cenzusos választáshoz. A helyzet rendezésének kulcsa a nagybirtok emberének számító Rubinek Gyula kezében volt, aki egy szűk körű földreformmal, egy új, több szűrőt beépítő kamarai törvénnyel és az agrártársadalom egységét sugalló Faluszövetség megalakításával kívánta a forradalmi törekvéseknek elejét venni. A földreformvitában a radikális megoldás hívei azzal érveltek, hogy a magyar paraszt önálló, szorgalmas, takarékos és vallásos, akit a latifundiumok túlsúlya arra kényszerít, hogy vándorbotot ragadjon. A világi és egyházi nagybirtok prominensei ezzel szemben azt állították, hogy a parasztsók csak a háború alatt végbement tőkefelhalmozásnak keresnek befektetési lehetőségeket, ezenkívül földéhséggel vádolták meg őket. Az új kamarai szervezetet pedig – amelyben túlsúlyban voltak a birtokos paraszti rétegek – csak megyei szinten építették ki. A Faluszövetség – melynek elnöke Horthy kormányzó, igazgatója Rubinek volt – alapvetően a helyi közigazgatásra és eliteire támaszkodott.

Joseph L. Love, az illinois-i egyetem professzora angol nyelvű tanulmánya közepontjában a két világháború közötti román agrárizmusnak az 1970-es évek Brazíliájára gya-

korolt hatása áll (*Late Agrarism in Brasil. Kautsky and Chayanov in 1970s and 1980s*). Love azt a situációt veszi górcső alá, amikor a katonai diktatúra bukását követően egyes brazil neopopulista értelmiségiek úgy vélték, hogy fáziseltolódással a két országban hasonló volt a helyzet (jellemzői: a rendezésre váró földkérdés és az analfabéta tömegek). Nem véletlen, hogy Braziliában ebben az időben – csakúgy, mint ötven évvel korábban Romániában – a legsűrűbben forgatott teoretikusoknak a német szociáldemokrata Karl Kautsky és az orosz Alekszandr Csajanov számítottak. Kautsky munkái itt az agrárkérdésre vonatkozó marxi elmélet továbbgondolása tekintetében érdekesek, Csajanov pedig a szovjet NEP-időszak vezető agrárpolitikusa volt. Mit is mond a két szerző? Kautsky alaptézise az, hogy a parasztság a tőkekoncentráció korában sem tűnik el, mivel hajlamos az alulfogyasztásra, önkiszákmányolásra. Csajanov ehhez azt teszi hozzá, hogy a parasztgazdaságok tevékenységének intenzitása sokkal inkább a demográfiai ciklusoktól, mintsem a profitkilátásoktól függ.

A brazilok a két szerzővel először a katolikus egyházban felszínre tört felszabadítási teológia – a marxizmus eszméi iránt nagy fogékonyságot mutató dél-amerikai irányzat – révén kerültek kapcsolatba. Az 1964-ben hatalomra került katonai diktatúra visszásságaival szemben állást foglaló 1970. évi brazil püspöki kari pásztorlevél ugyanis nagymértékben Kautskynak *Az agrárkérdés* című munkáján alapult. Később azonban az egyháztól ezt a közvetítő szerepet világiak vették át, akik közül Otávio Guilherme Velho nevét kell kiemelni. Mivel Kautsky és Csajanov korabeli munkái a brazilok számára vagy csak az itt alig ismert német, vagy a portugállal rokon román nyelven voltak hozzáférhetőek, így óhatatlanul adódott az utóbbi preferálása. Ráadásul, mivel románul a két világháború között a két szerzőről számos kommentár is született, amelyekben az említett eszméket a hazai viszonyok talaján továbbgondolták, a brazil neopopulista értelmiségiek számára a következő lépcsőt a korabeli román viszonyok tanulmányozása jelentette, még ha azok sok szempontból nem voltak megfelelőek az akkori brazil helyzettel.

Az egyik legfontosabb vonatkoztatási pontot Constantin Stere, a iasi-i egyetem jogászprofesszorának a művei jelentették. Stere Kautsky nyomán egyrészt abból indult ki, hogy Romániában a kisparasztság nemcsak hogy nincs eltűnőben, hanem a száma többszörösen meghaladja a munkásságét, és így a szociáldemokrata eszmék itt teljesen irrelevánsak. Másrészt, mivel a romániai „vagabund kapitalizmus” viszonyai között – ahol a profitot kiviszik külföldre – a tőkés fejlődés is illúzió, egyedül a paraszti népiesség az, amire az ország jövőjét alapozni lehet.

Összességében: ahogy a tanulmánykötetből kiderül, a két háború közötti Kelet-Közép-Európában sokan nagy reményeket fűztek az agrarizmushoz. A II. világháborút követően azonban ezek a mozgalmak – részint a külső nyomás, részint a belső viszályok hatására, részint annak következtében, hogy elveszítették eredeti arcukat – eltűntek a politika súlyosztójában. Viszont befolyásuk a térségben végbement kollektivizálás ellenére sem szűnt meg teljesen, hiszen az uralomra jutott kommunista pártok ezen eszmerendszeréből sokat áttemeltek agrárpolitikájukba, sőt néhány országban, így Magyarországon is sok szervezetet vezetője egy idő után a „kulákok” közül került ki. Az agrarizmus további pozitív hozzájárulása, hogy történelmi távlatban hozzájárult mind a demokrácia, mind a nemzet tudat megerősítéséhez. Nem véletlen, hogy ezzel kapcsolatban a tanulmányok szerzői a leggyakrabban Heinz Gollwitzer és Miroslav Hroch műveit idézték.

Fritz János